

HASAN BASRİ ÇANTAY: BİR PSİKOBIYOĞRAFI DENEMESİ (*)

Orhan GÜRSU (**)

Öz

On dört asırlık İslam medeniyetini doğru okumanın yollarından birisi de bu medeniyetin yetiştirdiği mümtaz şahsiyetleri ele alıp incelemektir. Çünkü her medeniyet kendisini oluşturan din, kültür, gelenek, tarih gibi unsurların yanı sıra yetiştirdiği örnek insan modelleri sayesinde varlıklarını sürdürebilmiştir. Bilhassa milletlerin buhranlı dönemlerinde bu şahsiyetlerin topluma yön veren, mücadele azmini güçlendiren, sürükleyici güç ve motivasyon faktörü olmaları onları daha da önemli kılmaktadır. Zor zamanlarda bu sorumluluğu yüklenmek medeniyetin, geleneğin, inancın devamını sağlamak açısından hayati bir rol üstlenmek anlamına da gelmektedir.

Bu çalışmada geleneksel ve kültürel değerlerimizin psikolojik yapıtaşlarını ortaya koyan İslam âlimlerinden biri olan Hasan Basri Çantay'ın zor zamanların insanı olarak geçirdiği sıkıntılar, intihar düşüncesi ve zihinsel yorgunluğu ele alınacaktır. Aynı zamanda Hasan Basri Çantay'ın döneminde yaşamış olan Mehmet Akif Ersoy, Elmalılı Hamdi Yazır gibi aydınlarımızdan da bu bağlamda örnekler verilecektir. Çalışmanın ikinci kısmında gayesi insan davranışlarını açıklama ve anlama olan modern psikoloji biliminin verileri ışığında bu bilgiler ele alınıp analiz edilecek, varoluşçu psikoterapinin gösterdiği nihai dört kayıdan biri olan; kaygı ve ölüm kaygısı ve ayrıca kültürel psikiyatri çerçevesinde Hasan Basri Çantay'ın intihar düşüncesi ve zihinsel yorgunluğunun nedenleri tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hasan Basri Çantay, Psikoloji, Varoluşçu Psikoterapi, Zihinsel Yorgunluk, Bunalım

Hasan Basri Çantay: An Essay in Psycho-Biography

Abstract

One of the ways of the proper reading of fourteen centuries-old Islamic civilization is to examine the distinguished personalities who had been raised by this civilization. Because every civilization could survive with religion, culture, tradition, history, as well as with the people being bloomed and trained by itself. Especially in critical periods of nations, these personalities are the factors of being driving force, strengthening the determination, shaping the society makes them even more important.

In this study, Hasan Basri Çantay's, who is one of our Islamic scholars who put psychological building blocks of the traditional and cultural values, difficult times, suicide and mental fatigue will be examined. At the same time, the examples of our intellectuals such as Mehmet Akif Ersoy and Elmalılı Hamdi Yazır who are contemporaries with Hasan Basri Çantay will be provided. In the second part of the study, this information will be analyzed in the light of modern psychology; Hasan Basri Çantay's suicidal thoughts and mental fatigue will be discussed accordance with anxiety and death anxiety shown by existential psychotherapy and cultural psychiatry.

Keywords: Hasan Basri Çantay, Psychology, Existential Psychotherapy, Mental Fatigue, Depression

*) Bu çalışma, 50. Yılında Hasan Basri Çantay Sempozyumu'nda (Balıkesir, 19-21 Eylül 2014) sunulan tebliğin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

**) Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı (e-posta: orhanguru@akdeniz.edu.tr)

Giriş

Türk-İslam medeniyetinin yetiştirmiş olduğu mümtaz şahsiyetler genellikle zor zamanlar olan buhranlı dönemlerde ortaya çıkmış, toplumun mücadele azmini güçlendirerek, öncülük yaparak, sürükleyici güç ve motivasyon faktörü olmuşlardır. Medeniyetimin önemli yapı taşlarını oluşturan bu değerli şahsiyetlerin tanınması için onların kişisel amaçları, ilgileri, plan ve stratejileri, hayat görevleri ile kişisel gayretlerinin yanı sıra bir bütünlük içerisinde hayat hikâyelerinin bilinmesi, doğru anlaşılabilmeleri açısından kaçınılmaz hale gelmektedir. Aynı şekilde onların yetiştiği çevre ile bir bütünlük içinde olduğu göz ardı edilmeden nasıl bir atmosferde yetiştikleri bilgisine de ihtiyaç duyarız. Çünkü bir bireyi diğerlerinden ayrı ve farklı kılan, kalıtsal özellikleri kadar içinde yaşadığı çevre şartlarına ve taleplerine verdiği cevaplarla ortaya çıkan kişisel tecrübeleridir (Hökekleli, 2009: 156-157).

Mümtaz şahsiyetlerin kişisel tecrübe ve yaşantılarının doğru bir şekilde anlaşılması ve psikolojik bir analizden geçirilmesi bu nedenle önemlidir. Bu şahsiyetlerden biri olarak Hasan Basri Çantay'ın kişiliği ve yaşantısı bir örneklem olarak karşımızda durmaktadır. Konu ile ilgili çok az sayıda çalışmanın yapılmış olduğunu görmek üzücüdür. Yapılan çalışmalardan birisi Mücteba Uğur'a (1994) ait olup hayatı ile ilgili genel bilgi ve değerlendirmeleri içermektedir. Psikolojik yönünü ele alıp inceleyen tek çalışma Özer Çetin (2010) tarafından gerçekleştirilmiştir. Her iki çalışmada da dikkatimizi çeken nokta Çantay'ın geçirmiş olduğu bunalım, anksiyete (kaygı), intihar düşüncesi ve zihinsel yorgunluk teşhisinin üzerinde yeterince durulmamış olmasıdır. Özer (2010: 12-13) konuyla ilgili olarak "Bu yeteneklerini geliştirmede en önemli katkıyı sağlayan özelliği çalışkan olmasıdır. Aşırı çalışmaya bağlı olarak çok genç yaşlarda gözlerinden rahatsızlanmış, daha sonraki yıllarda ise bu özelliğinden dolayı zihinsel rahatsızlıklar yaşamıştır," ifadesine yer vermektedir. Oysa Çantay'ın hayatına değinen gerek kendi yazdığı *Kara Günler ve İbret Levhaları* (1964) ve gerekse de Uğur'un (1994) yazdığı *Hasan Basri Çantay* adlı eserlerinde; on altı yaşında bir yetim olarak, anne ve üç kardeşin sorumluluğunu üstlenmek zorunda kalması, çok sevdiği okulunu ağlayarak bırakmak zorunda kalışı, İstiklal Harbi yıllarında takip altında olması, hakkında tutuklama emrinin çıkarılması, dokuz ay on gün süren kaçak hayatı yaşaması, milli ve manevi değerleri ile birlikte kendi hayatının tehdit altında olması ve sonuçta intiharı düşünmüş olması gibi oldukça önemli psikolojik veriler bulunmaktadır. Bütün bu psikolojik verilere rağmen 1928'de konulan "zihinsel yorgunluk" teşhisinin çok çalışmasına bağlanması yetersiz kalmaktadır.

Çantay'a konulan zihinsel yorgunluk teşhisi o yıllarda psikiyatride kullanılan *nevrasiteni* tanısının Türkçe karşılığıdır. Osmanlı Türkçesinde ise bu rahatsızlık *teab-ı dimaği* olarak adlandırılmış ve bir dönem Bediüzzaman Said Nursi de bu rahatsızlıktan muzdarip olduğunu beyan etmiştir (Nursi, 2008: 235). 19. yüzyılda yaygın olarak kullanılan nevrasiteni kavramı; sinirlilik, kaygı, uyku sorunları, gürültüye tahammülsüzlük, aşırı yorgunluk, bunalı, bedensel hastalık, çökkünlük semptomlarını içeren, bugün distimik bozukluk¹

1) Distimik Bozukluk: bilindik depresyon tablosuna göre daha az şiddetli fakat daha uzun süren, kronik hali. Geçmişte nörotik depresyon, depresif kişilik, nevrasiteni gibi başlıklar altında ele alınıyordu. Detaylı bilgi için bkz. Thackery & Harris, 2003: 342-345; Öztürk, 1994: 239.

(depresif nevroz) olarak değerlendirebileceğimiz ve eğitilmiş bireylerle kadınlarda daha fazla rastlanan bir rahatsızlıktır. Stres, üzüntü, duygusal çatışma, gerilim ve kötü tecrübeler bu hastalığın nedeni olarak değerlendiriliyordu. Fazla zihinsel ya da bedensel yorulma yüzünden bu hastalığın çıkabileceği kuşkuludur. Öyle ki bilimsel çalışmalarda sporcular veya beden işçileri arasında nevrasteninin daha sık görüldüğüne ilişkin hiçbir veri bulunmamaktadır. Bu nedenden dolayı hastalığın etiolojisinde (oluş nedenleri) yorgunluğa sebep olacak asıl etkenlerle bilinçdışı çatışmaları araştırmak gerekmektedir. Hastalığın tedavisinde, çalışma ortamından bir süre uzaklaşma (ayrılma değil), destekleyici psikoterapi ve vitaminler düşünülebilmektedir. Ancak nevrasteninin kökeninde yatan psikososyal etkenler tespit edilmediği takdirde hastalığın süregelenleşmesi önlenemez (Turkington, 2002: 213; Freedheim, 2003: 257, 329; Budak, 2000: 533; Öztürk, 1994: 315-316).

Bu çalışmada Çantay'ın hem İstiklal Harbi yıllarında yaşadığı yoğun anksiyete, ölüm düşüncesi hem de Cumhuriyetin ilanından sonra yaşadığı nevrasteni rahatsızlığı varoluşçu psikoterapideki kaygı ve ölüm kaygısı ile kültürel psikiyatrinin değindiği yerel dünyalar bağlamında bireyin değerlendirilmesi çerçevesinde incelenecektir. Dolayısıyla çalışmanın yöntemi; Çantay'ın bütün hayatını içermeyen, sadece geçirmiş olduğu rahatsızlıklarla sınırlı bir psikobiyografi çalışması niteliğinde olacaktır. Psikobiyografi, psikolojik araştırma metodlarından birisidir. Bir insanın hayatı ile ilgili elde edilen bilgilerin mevcut psikoloji teorileri kullanılarak değerlendirilmesi, yorumlanmasıdır (Beyazyüz, 2007: 14). Bu yöntemde kişi ile ilgili gazete, makale, kitap vb. diğer bilgi kaynaklarından faydalanılarak bilgi elde edilir ve bilginin analiz çalışması yapılır. Avantajları kadar dezavantajlarının olduğunu belirtmek gerekir. Başka bir döneme çağdaş psikolojiyi uygulamak, indirgemecilik, ortaya konulan psikolojik teoride yetersizlik, hâlihazırda var olmayan bir kişiyi çözümlmek gibi dezavantajları mevcuttur. Ancak kişi ile ilgili birden fazla bilgi kaynağına sahip olmak, bu bilgi kaynaklarının kişiyi nasıl yorumladıklarına yönelik veriler, kişiyi tanıyan diğer insanlarla söyleşiler yapmak gibi avantajlarının olduğu da belirtilmektedir (Anderson, 2010: 77-97).

Dahası bir danışanın psikolojik kökenli sorunlarını analiz edebilmek için aylar hatta bazen yılların gerekli olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda elimizdeki sınırlı kaynaklara bağlı olarak yapılan bu çalışmanın eksik bir değerlendirme olacağını belirtmek durumundayız. Çalışmada, öncelikli olarak Çantay'ın biyografisine yer verdikten sonra yaşadığı kaygı ve ardından ölüm kaygısı ele alınıp incelenecek ve zihinsel yorgunluğun nedenleri üzerinde durulacaktır.

1. Hasan Basri Çantay'ın Biyografisi

Çantay, 18 Kasım 1887 yılında Balıkesir'de dünyaya gelmiş, 3 Aralık 1964 yılında İstanbul'da 78 yaşındayken vefat etmiştir. Ailesinden aldığı ilk bilgilerle birlikte ilkökula ve ardından liseye devam etmiştir. Lise dördüncü sınıftayken babası vefat etmiş, bu nedenle okulu bırakmak, annesi ve dört kardeşine genç yaşında bakmak zorunda kalmıştır. Bütün zorluklara rağmen pes etmemiş, bir devlet dairesinde iş bularak çalışmış ve aynı zamanda farsça, Arapça, edebiyat, hukuk ve felsefe gibi ilimlerin tahsilini dışarıdan ta-

mamlamıştır. Etrafında maddi imkânları yerinde olan yakınları bulunmasına rağmen kendilerine yardımda bulunmamışlardır.

Meşrutiyetin ilanından sonra (1908) halkı bilinçlendirmek için gazetelerde yazılar yazmış, bu arada hukuk eğitimini ilerletmekle birlikte, iktisat ve maliye dersleri de almıştır. Bir dönem *Nasihât, Balıkesir, Yıldırım ve Karesi* gazetelerini çıkarmış, lise ve dengi okullarda öğretmenliğin yanı sıra Balıkesir Daimi Encümen Kâtipliği görevlerinde bulunmuştur. Birinci Dünya savaşı yıllarında çıkardığı *Ses* gazetesinde yazdığı cesur yazılarla Türk milletinin sesi olmuş ne var ki düşmanları oldukça rahatsız etmiş ve hakkında yakalama emri çıkarılmıştır. Çantay, yakalanmamak için dokuz ay on gün süren bir kaçak hayatı yaşamak zorunda kalmıştır. İntihar düşüncesi de bu sıkıntılı şartlar altındayken gündeme gelmiş, fakat vazgeçmiştir. Milli mücadele esnasında, milletin silahlanması ve düşman işgalinin sona ermesi için köy köy dolaşarak halkı bilinçlendirmeye yönelik vazalar vermiştir. Bu konuşmalarında Milli birlik şuuruna vurgu yapmış, vatanın içinde bulunduğu bu kara günlerin üstesinden gelmek için el birliğiyle çalışmak gerektiğini aktarmış ve kısa zamanda büyük halk üzerinde etkili olarak büyük başarılar elde etmiştir (Uğur, 1994: 17-78).

1918 de imzalanan Mondros Mütarekesi sonrasında anlaşma maddelerini kendilerine göre yorumlayıp ülkeyi işgal etmek isteyen düşman güçlerine karşı İzmir de bir toplantı düzenlenmiş ve bu toplantıya Çantay, Balıkesir temsilcisi olarak davet edilmiştir. Ancak İzmir'e yolculuğu boyunca takibata uğradığını, farklı yollardan gitmek durumunda kaldığını *Kara Günler ve İbret Levhaları* adlı eserinden öğreniyoruz: “Balıkesir’de trene binerken Hoca zadem (Raif) bey yanıma sokuldu. -Vatandaşlar, Bandırma treninden çıkan şu adama seni gösterdiler, dikkat et!” dedi. Gördüm, genç bir vatandaş, yabancı. Bu herifin tehcir komitesinden Adanalı biri olduğunu bil’ahare öğrendim. Bu adam da trene atladı. İstasyonlarda hep beni gözetliyordu... Şifre var. İzmir’e belki yarım saat sonra tebliğ edilecek, yakalanacaksınız. Artık hazin bir maceraya girmiş olacaktım” (Çantay, 1964: 7-9). Kendisi hakkında çıkarılan tutuklama kararı nedeniyle toplantıya katılamamış, kılık değiştirerek oldukça maceralı, zorlu bir yolculuğun sonunda Bergama’da bir çiftlikte beş gün gizlenmiş fakat yakalanacağı endişesiyle burada da duramamış önce Reşadiye’ye ardından Burhaniye’ye geçmek zorunda kalmıştır. Balıkesir’de bir evin üst katında karanlık bir odada günlerce tek başına yaşamak zorunda kalmıştır. Bütün bu kaçak hayatı esnasında bazen taşkın bir nehri geçerken boğulma riski gibi tabiat zorluklarıyla, bazen de polis tarafından yakalanma endişesi gibi sorunlarla yüz yüze gelmiştir.

I. Büyük Millet Meclisinde yakın arkadaşı Mehmed Akif Ersoy’la birlikte mebus (Milletvekili) olarak görev almışlardır. Şehit çocuklarının eğitimi için açtığı yetiştirme yurdu Çantay’ın farklılığını göstermede bir diğer neden olarak gösterilebilir. 1928 yılında Mazhar Osman tarafından kendisine *zihin yorgunluğu* teşhisi konulmuş ve bu nedenle emekliye ayrılmış, “yöneticilerin keyfi icraat ve baskılarından korunabilmek amacıyla birkaç yıl entelektüel zümrenin içinden ayrılıp ziraat ve ticaretle meşgul” olmuştur (Işık, 1993: 218-219). Ancak bu işlerde başarılı olamadığı gibi bir hayli borç altına girmiştir.

Bu aşamadan sonra ömrünün sonuna kadar ilmi faaliyetlerle meşgul olmuş ve bir hayli eser ortaya koymuştur.

Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim adlı Ku'ran tercümesi çalışması onun en önemli eseri olarak kabul edilebilir. Bu eserin haricinde *Kırk Hadis ve Mealleri*, *Fıkh-ı Ekber*, *Akıfname*, *Mektepli Yavrularıma*, *Müslümanlıkta Himâye-i Etfâl*, *Ülkü Edebiyatı*, *Zekâ Demetleri*, *Kara Günler ve İbret Levhaları* gibi yayımlanmış kitapları ve yüzlerce makale, çeviri ve şiirleri mevcuttur². 1964 yılında vefat etmiş, vasiyeti üzerine çok sevdiği ve kendisine *Bülbül* şiirini ithaf eden Mehmed Akif Ersoy'un mezarının yanına defnedilmiştir. Bu bilgilerden sonra Çantay'ın bir dönem aklından geçirdiği ölüm düşüncesinin temelindeki kaygı unsurları incelenip bu doğrultuda analiz çalışması yapılacaktır.

2. Kaygı

Kaygı (anksiyete), neredeyse her bireyin deneyimlediği ortak bir duygudur. Patolojik boyuttaki kaygı ise yaygın olarak birçok kişi tarafından tecrübe edilmektedir. Kaygı bireyde artmış bir uyarılmaya neden olur ve onun geçmişi, anıları, içinde yaşadığı sosyal çevre ile birlikte fizyolojisindeki biyokimyasal değişimlerin bir araya gelmesinin ürünü olarak ortaya çıkar. Kaygı çoğunlukla nesnesiz, kaynağı belli olmayan ve bizi neyin tedirgin ettiğini dile tam olarak getiremediğimiz, rahatsız edici bir haldir. Bu yönüyle korkudan farklılaşır ve korkudan daha rahatsız edicidir. Korku ise dile getirilebilen, nesnesi ve kaynağı belli olan durumlar için kullanılır (Blankenship, 2012: 146; Salecl, 2013: 26).

Kaygı, zevk, üzüntü gibi birçok duygu arasındaki herhangi bir duygu değil aksine kaynağını insan varoluşunun ta kendisinden alan ontolojik bir deneyimdir. Bu nedenle varoluşçu psikologların *varoluşsal kaygı* dedikleri bu hal, bireyin varoluşunun imha edilebileceğine, kendisini ve dünyasını kaybedeceğine ve hiç olacağına yönelik duyduğu şiddetli korkuyu ifade etmek için kullanılır (May, 2012: 143). Bu yüzden kaygı, psikoterapide oldukça merkezi ve önemli bir rol oynar. Öyle ki psikiyatrik hastalık sınıflandırmasında yer alan psikotik, nörotik ve psikofizyolojik reaksiyonların aslında kaygıya gösterilen reaksiyonlar olduğu bile düşünülmektedir. Her ne kadar bu reaksiyonlar olumsuz olsalar bile kaygıyla başa çıkma çabaları olarak değerlendirilir. Çünkü psikopatolojiler birer vektör yani taşıyıcıdır ve kaygı nörotik reaksiyonlarla birlikte karaktere bağlı olan endişeyle savaşmaya yönelik savunmaların bir ürünüdür (Yalom, 2000: 70).

İster büyük ister küçük ölçekte olsun kaygı, bireyin varlığını ciddi biçimde tehdit ederek varlığını alacağı eder. Geçmişe dair bilgilerin, zaman kavramının bozulmasına, geleceğin silinip ortadan kalkmasına neden olur. Bu nedenle kaygıya dayanmak oldukça güçtür ve eğer kişilerin seçme şansı olmuş olsa muhtemelen şiddetli bir fiziksel acıyı kaygıya tercih ederler (May,2012: 144).

2) Çantay'ın detaylı biyografisi için bkz.: Işık, Emin, (1993). *ÇANTAY, Hasan Basri*, DİA Maddesi; Çantay, H.B., (1964). *Kara Günler ve İbret Levhaları*; Uğur, Mücteba, (1994). *Hasan Basri Çantay*, TDV Yayınları, Ankara

Bu bilgilerin ışığında Çantay'ın yaşantısında kaygının izlerini takip ettiğimizde; aslında kendisinin erken yaşlarda babasını yitirmesi ile kaygıyla tanıştığını ifade edebiliriz. Anne ve üç kardeşin bakımı için hayat yükünün altına girmiş, varlıklı yakınları olmasına rağmen kimseden destek alamamış, kiralık bir evde yaşamak zorunda kalmıştır (Uğur, 1994: 2). Milli mücadele yıllarında ise komitacıların takibine uğramış, hakkında yakalama emri çıkarılmış, dokuz ay on gün boyunca kaçmak zorunda kalmıştır, bütün bu kaygılar rüyalarına yansımış ve kâbuslar görmüştür (Çantay, 1964: 7-12). Balıkesir'de sürekli kendisini yakalamaya çalışan memurlar için; "Ben onlara ne yapmıştım? Benim hangi hıyanet ve cinayetimi takip ediyorlardı? Va'd edilen (600) lira mükâfat mı onları böyle koşturuyordu? Bu mülahazalar beni, çok rahatsız etti. Müteessirdim" (Çantay, 1964: 23) diyerek kaygı ve üzüntüsünü dile getiriyordu. Bu serzenişte kendisiyle aynı millete mensup, hatta hemşerileri olan kişiler tarafından eziyete uğramış olmasının oluşturduğu acı ve ıstırapı görebiliriz. Freud, acının bizi üç ayrı yönden kuşattığını ileri sürer; kaderi çözümlenme ve çürüyüş olan ve uyarı işaretleri olarak kaygı ve acıdan yoksun kalmayan bedenimizden, ezici ve acımasız yıkıcı güçlerle üstümüze çullanan dış dünya ve son olarak da diğer insanlarla olan ilişkilerimizden. Freud, bu sonuncu kaynaktan gelen acının diğerlerinden çok daha can acıtıcı olduğunu söyler (Freud, 1962: 24-25). Bir başka deyişle gündelik hayat olayları ve bedensel ağrıların vermiş olduğu acı, yakınımızdaki insanlarla kurduğumuz ilişkilerden kaynaklanan acı kadar bizi rahatsız etmemektedir. Çantay da bu üç acının işaretlerini görmek mümkündür: Kaygıdan dolayı mesaj veren, tedirgin olan, yorulan bir beden; bütün güçleriyle ve acımasızca üstüne çullanan bir dış dünya, düşmanlar ve son olarak da kendisini ciddi bir acıya sevk eden insan ilişkileri.

Çantay'ın kaygılarından bir diğeri ise yalıtılmadır. Yalom, genel olarak üç tip yalıtımla karşı karşıya olduğumuzu belirtmektedir: Kişilerarası, kişinin kendi içinde ve varoluşsal. Kişilerarası yalıtım; kişilerden uzak olmayı ifade eder. Yakınlığı destekleyen kurumlardaki azalma olarak da görülebilir. Kişinin kendi içindeki yalıtımda ise; kişinin bir yaşantıyı bilinçli farkındalığından dışladığı şeklinde görülmektedir (Yalom, 2000: 556-557). Cumhuriyetin ilanından sonra ekserisi din adamı olan, İstiklal Harbi'nde aktif, Birinci Meclis'e katılmış ama İkinci Meclis'ten dışlanmış Elmalılı Hamdi Yazır ve Mehmed Akif Ersoy gibi çoğu Osmanlı bakıyesi aydın için böylesi bir yalıtımdan söz edebiliriz. Ancak Çantay bütün zorluklara rağmen yalıtımı tam anlamıyla yaşamamış, bir şeylerle meşgul olmaya, toplumsal çalışmalara katılmaya devam etmiştir. Esasında varoluşçuların, varoluşsal yalıtımla kastettikleri şey; insanın varoluşa tek başına başladığı ve varoluştan tek başına ayrılacağı düşüncesidir. Bu düşünce Çantay da tam karşılığını bulmaz. Çünkü sahip olduğu İslam inancının bir gereği olarak, insan kâinata yalnız değildir. Dolayısıyla Çantay da varoluşsal bir yalıtımdan ziyade bir dönem takip edilmesi nedeniyle sık sık gizlenip tek başına kalmasından kaynaklanan dönemsel bir kişilerarası yalıtımdan söz edebiliriz.

Bütün bu kaygılı yaşantılar daha o yıllarda yoğun öfke olarak kendisini göstermektedir: "Ertesi gün (8/Nisan/1919) yine ateşler içindeyim, kabıma sığamıyorum, taşmak, dışarı fırlamak, vurmak, vurulmak, gebertmek, gebermek istiyorum. İhtimâl bu kara düşüncelerde havasızlığın da büyük te'siri var. Bu sefer ailemin vaz'iyeti de beni berbat

ediyordu. Başıma bir felâket geleceğinden her an ürkererek bana öteden beri i'tidâl tavsiye eden refikam (Nazmiye) parasızdı. O, hâlini kimseye açamazdı, babasına bile. Sonra hasta bir kadın... Of..." Çantay, 1964: 25-26). Kaygıyla duyguyu ifade etme tarzı, öfkenin şekli vb. gibi bilinçteki değişimler arasında her zaman yakın ilişkiler vardır. Denilebilir ki her semptomun arkasında kaygı vardır. Ancak kaygı kendisini açık bir şekilde belli etmez daha çok başka psikolojik belirtilerle ifadesini bulur (Freud, 1962: 92). Esasında Freud, kişideki kaygının yaşadığı çaresizliğe karşı bir tepki olduğunu belirtir. Ona göre kaygı, aslında bir tehlikenin var olduğunu gösteren bir işaretir ve birey bu tehlike karşısında kendisini çaresiz hissediyordur (Freud, 1959: 78-84). Savaş yıllarında Çantay'ın yaşadığı tam olarak buydu. Öte yandan Çantay'ın bütün bu zor koşullara rağmen yerinde durmayarak sürekli aktif bir psikoloji içinde olduğunu da görüyoruz. Basın yoluyla yaptığı hizmetlerin yanı sıra gittiği bütün yerlerde istiklal mücadelesinin gerekliliğini coşkuyla anlatmaya çalışmıştır. Bu kara günlerde onun sahip olduğu bu psikolojik coşkuyu anlamlandırmamız gerekiyor. "Psikolojik kuramlarda sıkça görülen iddiaların tersine, coşkular çoğu zaman bağımsız ya da rastgele dolaşmakta olan bireysel durumlar değildir. Yerel dünyalardaki ahlaki yaşantılara bağlıdır." (Kleinman, 2012: 16). Coşkuyu, duyuşsal yaşam ya da onun önemli bir ögesi olarak değerlendirirsek, Çantay'ın işgal dönemlerinde adeta yerinde durmayarak halkı bilinçlendirmeye çalışması, bütün tehlikeleri göze alması ahlak, değerler, din ve anlam dünyası bakımından kendiliğinin, zihninin bu meselelerle meşgul olması anlaşılabilir hale gelmektedir. Çantay'ın yaşadığı bütün bu zorlukların normal kaygı sınırlarını aşip ölüm kaygısı şeklinde de tezahür ettiğini belirtebiliriz.

3. Ölüm Kaygısı

Varoluşçu psikoterapi, temelde bireyin var olmasının getirileriyle yüzleşmesinden kaynaklanan çatışmalar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Onlar nihai kaygı olarak varoluşçu dinamik çatışmanın içeriğini oluşturan dört temel kaygı ile uğraşmaktadırlar: Ölüm, özgürlük, yalıtım ve anlamsızlık. Onlara göre bir kişinin bu hayat gerçeklerinden birine maruz kalması varoluşçu dinamik çatışmanın oluştuğunun göstergesidir (Yalom, 2000: 18-19). Bu nihai çatışmalardan biri olan ölüm korkusu aynı zamanda temel kaygının da temelini oluşturur. Ölüm korkusundan kaynaklanan temel kaygı yaşamımızın ilk yıllarından itibaren hep var olagelmıştır ve belirgin bir sıkıntı ile savunma mekanizmalarının oluşmasına etki etmiştir. Bu nedenle hayat kaygısız yaşanmadığı gibi ölümle de kaygı olmadan yüzleşilmez (Yalom, 2000: 303). Buradan hareketle Çantay'ın milli mücadele yıllarında geçirmiş olduğu sıkıntılarını psikolojik analizini bu dört temel nihai kaygıdan biri olan ölüm kaygısı ile açıklamaya çalışacağız.

Çantay'ın kendi hayat hikâyesini anlattığı *Kara Günler ve İbret Levhaları* (1964) adlı eserinde ölüm kaygısına yönelik şu satırlara rastlıyoruz: "*Kafamın içi ateş gibi yanıyordu. Üzerimde bir ruvelver de vardı. Böyle dostlara bar olmak ne büyük azab idi! İş adeta kökümden halletme fikri depreşiyordu. Hatta vasiyetnamem de hazırlanmıştı. Refika-i hayatım bir anda karşıma dikildi: — Bana acımıyor musun? dedi. Gözümden kayboldu. Bu, rüya değildi, hayal değildi, hakikatti. Bilahertiyar ağladım, ağladım..."* (Çantay, 1964:

24) Çantay, kendisini bu zor durumdan asıl kurtaranın dindarlığı, Allah'ın yardımı olduğunu belirtmektedir. İntihar düşüncesi anına gelinceye kadar Çantay'ın geçirmiş olduğu tehditleri, takipleri, yakalanma endişelerini, imkânsızlıkları unutmamak gerekiyor. Yani ölüm düşüncesi bir anda kendiliğinden ortay çıkmamıştır. Çantay, davası için mücadele ederken tehdit ve engellemelere maruz kalmış, bu şartlar bazen yaşadığı olaylar ve hayat karşısında korku geliştirmesine neden olmuştur. Varoluşçular bu halin, "korku dolu ve yalnız bir korunmasızlık hissine neden olduğunu" savunurlar (Yalom, 2000: 232).

Her birimiz kendi yerel dünyalarımızda yaşarız. Aile, mahalle, toplumsal ilişkiler ağı ve benzerinden oluşan bu dünyalar aynı zamanda çatışmaların, görüşmelerin sürdürüldüğü iletişim ortamlarıdır. Hepimizin bir şeye sahip olduğu bu dünyalarda statü, nihai anlam, hayatta kalabilme gibi önemli şeyler vardır. Sahip olduğumuz bu şeylere ne olacağı belli değildir ve bütün bunların tehlike altında olduklarını hissederiz. Kleinman'ın ifadesiyle; "Yerel dünyadaki toplumsal deneyim tehlikelidir, çünkü ortada olan şeyler tehdit edilebilmekte, sık sık da edilmektedir. Tehdidin kaynağı, yerel dünyaların kendi içlerinde ya da birbirileri arasında görülen çatışma ve karşıtlıklardır" (Kleinman, 2012: 15-16). Milli Mücadele yıllarında Çantay'ın yerel dünyasının ve sahip olduğu aile, nihai anlam, inanç gibi değerlerinin tehdit altında olduğunu görebiliriz. Daha da önemlisi sahip olduğu bu değerlere, yerel dünyasına ne olacağı tehlike ve belirsizliğinin oluşturduğu yoğun kaygıyı yaşamaktaydı. Öyle ki bu kaygı, ölüm ihtimalini gündeme getirecek kadar yoğundu.

Yalom, varoluşçu psikodinamiklerin dört temel kaygı olan; ölüm, özgürlük, yalıtım ve anlamsızlık faktörlerine ve bunların her birinin neden olduğu bilinçli ve bilinçdışı korku ve güdülere gönderme yaptığını belirtmektedir. Dolayısıyla varoluşçu psikoterapide süreç: temel kaygıların farkına varma → anksiyete → savunma mekanizması şeklinde gerçekleşir. Bazen bu kaygılarla başa çıkmak için bireye özgü savunma mekanizmalarının oluştuğunu da görebiliriz. Ölüm korkusu ile başa çıkmak için kullanılan bu savunmaların içerisinde inkâra dayanan, karakter yapısını şekillendiren girişimleri görmek mümkündür. Ancak eğer bu girişimler yanlış uyuma neden oluyorsa klinik sendromlarla sonuçlanan tablolar ortaya çıkar. "Başka bir deyişle, psikopatoloji ölümü aşmanın etkin olmayan şeklinin bir sonucudur (Yalom, 2000: 20-21, 49). Çantay İstiklal Harbi döneminde nihai kaygılarının farkındadır. Ölüm tehlikesi kaygı oluşturmakta buna karşın klasik psikolojide yer alan bilindik inkâr, bastırma vb. gibi savunma mekanizmalarına başvurmadığını görmekteyiz. Yine de kaygının yüksek olması, yaşamın tehdit altında olması gibi oldukça insani ve anlaşılabilir nedenlerle ölümü isteyecek hale gelmiştir. Ölümü isteyecek hale gelmesinde olağandışı stres ve kaygının varlığını, ölümle yüzleşmenin getirmiş olduğu güçlü korku ve acıyı görmekteyiz. En nihayetinde insan kendini, varlığını kaybetmekten korkar, bir hiç haline gelmekten endişelenir (Yalom, 2000: 74). Dolayısıyla bu durumda ortaya çıkan kaygı, hem elem hem de dehşeti içinde barındıran bir tehdidin tecrübe edilmesidir. Bu deneyim insanın çekebileceği en temel ve en acı dolu tehdittir, "zira o varlığın ta kendisinin kaybına yönelik bir tehdittir" (May, 2012: 145).

Burada belki zihnimizi yoracak olan soru Çantay gibi dindar bir kişiliğin ölüm korkusu yaşamasının normal olup olmadığı sorusudur. Her birey kendi varoluşuna ait sorumluluğunu düşünür. Var olmayı düşündüğümüzde kendi olanak ve sınırlılıklarımızın farkında olur, bunları kabul ederek mutlak özgürlük veya yoklukla yüzleşir ve endişeleniriz (Yalom, 2000: 54). Çantay, savaş sırasında bu yokluğu ve imkânsızlıkları duyumsayarak bu endişeyi yaşamıştır. Takip edilmeler, ihbarlar, yakalama emirleri, zorlu tabiat şartları ve hepsinden önemlisi yakalanırsa öldürüleceği endişesini duyumsamıştır. Doğal olarak bütün bu zorlu yaşantılar kendisinde ölüm düşüncesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak ölümle yüzleşmesiyle birlikte Allah'ın varlığını, sevgisini ve yardımını hissetmesi sayesinde bu zorluklara göğüs germiştir: “Beni bu akibetden asıl kurtaran dindarlığımı, Allah'ın siyaneti idi.” (Çantay, 1964: 24).

Öte yandan ölüm korkusunun dindar bireylerde tamamen ortadan kalkmadığını da biliyoruz. Hökelekli, dini inanç ve değerlere bağlı bir şekilde yaşayan kişilerde ölüm korkusunun tamamen görülmeyeceğini düşünmemizi gerektiren zorlayıcı bir nedenin olmadığını öne sürmektedir. Bilakis, dindarlarda ölüm korkusu bilinç düzeyinde daha fazla hatırlandığı için ölümle ilgili yaşantı ve bilgiler daha canlıdır. Özellikle de kişi ölümle bizzat kendisi yüzleşmiş kaygı düzeyinde bir takım değişmelerin kaçınılmaz olduğu görülecektir. Araştırmaların da teyit ettiği gibi bu dindar bireyler ölüm fikirlerini daha çok hatırlayarak daha endişeli ve bilinçdışında ölümle daha fazla meşgul olabileceklerdir (Hökelekli, 2008: 69, 131-132). Bu ifadelerden dindar bireylerin patolojik anlamda daha fazla ölüm korkusu yaşadıkları düşünülmemelidir. Dini bilgilerin vaaz ettiği ölümü hatırlama bilinçli düzeydeki dindarlarda ölümü daha olumlu bir havada algılamalarına yol açmaktadır. Ancak sezgisel düzeyde, insan olmalarının bir gereği olarak kaygının önüne de geçememektedirler. Yalom'un ifadesiyle, "ölümün hayatla birleştirilmesi hayatı zenginleştirir; bireylerin kendilerini önemsiz şeylerle bunaltmaktan kurtarmalarını, daha anlamlı ve otantik olarak yaşamalarını sağlar. Ölümün tam farkında olmak kökten kişisel değişimlere neden olabilir. Fakat ölüm birincil anksiyete kaynağıdır; içsel yaşantıya sızar ve birçok sayıda kişisel dinamizmimizle ona karşı kendimizi savunuruz (Yalom, 2000: 90-91, 94).

Benzer şekilde Karaca, Lepp'in içgüdüsel olan ölüm korkusunun oldukça normal bir tepki olduğunu, bu yönüyle ölüm kaygısından farklılaştığını, ölümün ne bir zayıflık ne de hatırlanmaması gereken kötü bir duygu olduğu görüşünü aktarmaktadır. Karaca, ölümün ne zaman gerçekleşeceğini ve başımıza nelerin geleceğini bilemememizden dolayı doğal olarak ölüm kaygısının her bireyde görülebileceğini öne sürmektedir (Karaca, 2000: 152-153). Çünkü ölümün psikolojik olarak kabul edilmesi oldukça zordur. "insan, kendi yok oluşunu ve tükenişini düşünmek bile istememekte, geçmişteki anıları ve gelecekle ilgili ümitleriyle yaşamaktadır. Bu yüzden ilk nazarda ölüm insana tabii bir olay gibi görünse de, herkes böyle bir gerçek karşısında kendisini kolayca boyun eğmeye hazır hissetmemektedir. Freud'un ifadesiyle, "kimse kendisinin öleceğine inanmaz" veya " bilinçdışında herkes kendi ölümsüzlüğüne inanır" ve bu yüzden de hiç ölmeyecekmişiz gibi yaşarız. İnsan için ölüm ne kadar tabii ise o kadar da musibet olarak gözükmemektedir. Bu nokta-

da psikolojik bir çelişki yaşanmaktadır; aynı anda hem ölümün varlığı kabullenilmekte fakat hem de ondan kurtulmak istenmektedir. Açıkçası insan şuuru ölümü “yok olma” olarak inkâr ediyor, fakat büyük ve önemli hadise olarak da onu kabul ediyor. Böylece “ölüme boyun eğme” ve ona “itiraz etme” tavırları aynı anda yaşanmaktadır (Hökelekli, 2008:147).

Varoluşçu akım içerisinde gösterilen ama aynı zamanda logoterapi (anlam terapisi) yaklaşımının da temsilcisi olan Frankl, acılar içerisinde kıvranan hastalarına neden ölmek istemediklerini, intihar etmediklerini sorar. Bu hastaların birçoğu gerekçe olarak çocukları, ailesi, herhangi bir şeye karşı duyduğu sevgiyi, yeteneklerini ve anılarını gösterirler (Frankl, 1995: 7). Çantay'ın intiharını önleyen nedir? diye sorduğumuzda kuşkusuz derinlerde, çocukluktan itibaren aldığı dini bilgi ve terbiyeye bağlı olarak gelişen Allah'ın yardımı ve sevgisini görürüz. İkinci neden ise eşine, ailesine duyduğu sevginin intihar düşüncesini uzaklaştırmaya neden olduğunu belirtebiliriz. Frankl, yaşamın acı çekmek olduğunu ve eğer çekilen bu acıda bir amaç, anlam varsa ölümden de amaç olabileceğini belirttikten sonra Nietzsche'nin şu sözüne yer verir: "Yaşamak için bir nedeni olan kişi, hemen her nasıla dayanabilir." (Frankl, 1995: 9). Çantay'ın bir anlam dünyasına zaten sahip olduğunu düşündüğümüzde, Nietzsche'nin bu sözleriyle bağlantısı nedir, diye sorabiliriz. Cevap yine Frankl'dan gelir: "Anlam istemi engellendiğinde birey nevrozlara³ yakalanabilir" (Frankl, 1995: 8). Çantay'ın gerek milli mücadele esnasında ve gerekse sonrasında sahip olduğu anlam dünyası (din, değerler) doğrudan veya dolaylı olarak tehdit edilmiştir. İleride ayrıntılı olarak değineceğimiz kültürel psikiyatriye göre kişinin sahip olduğu yerel dünyası tehdit edildiğinde nevrasteni kaçınılmaz hale gelir. Dolayısıyla Çantay'ın intihar düşüncesi ve zihinsel yorgunluğunu ancak onun yerel dünyasını ve bu dünyanın maruz kaldığı tehditleri iyi analiz ederek anlayabiliriz. Kişinin yerel dünyası tehdit altında olduğu durumlarda "insanı en çok yaralayan şey (ki bu hem yetişkinler hem de cezalandırılan çocuklar için geçerlidir) fiziksel acı değil, haksızlığın, mantıksızlığın verdiği ruhsal ıstıraptır... Bu acımasızlığın ya da fiziksel acının değil, bunlarla birleşen aşağılamanın yarattığı bir içerlemedir (Frankl, 1995: 32-33). Bu içerlemeyi Çantay'ın hayatında özellikle Milli Mücadele sonrasında, 1928 de zihinsel yorgunluk teşhisi konulduğunda anlayabiliriz. İçerlemektedir, çünkü bütün bunlar için mi onca mücadele verilmiştir. Ülke için hayatlarını tehlikeye atan Çantay, Mehmet Akif Ersoy, Elmalılı Hamdi Yazır gibi münevverler artık tehdit unsuru olarak görülmeye başlanmışlardır. Muhtemelen, bu münevverlerin hepsinin zihninde bir soru vardı. Dostoyevski'nin ifadesinde karşılığını bulan: "Beni korkutan tek bir şey var: acılarıma değmemek." (Frankl, 1995: 66) sorusu.

Çantay'ın ölüm kaygısına yönelik aktardığımız bütün bu bilgilerden sonra kendisinin hayat hikâyesini yazan Ugur'un konu ile ilgili değerlendirmesinin farklı olduğunu görmekteyiz: "Gerçekten hayatı boyunca birçok güçlüklerle karşılaştığı halde inancı asla sarsılmamıştır... Yunan işgali sırasında yurduna hizmet aşkıyla kullandığı kalemini iç ve

3) Nevroz: 19. Yüzyıl da psikotik (ağır ruhsal hastalıklar) olmayan, psikolojik rahatsızlıkları tanımlamak için kullanılan kavram. Detaylı bilgi için bkz. Freeman, (2005: 210).

dış düşmanlara çevirdiği sırada İstanbul hükümetine şikâyet edilmişti. Arkasından gelen yakalanma emri üzerine kaçtığı sıralarda bir ara karışık duygulara kapılarak canına kıymaya karar vermişti. O anda görünen olağanüstü hal aklını başına getirmiş ve kararından vazgeçmişti. Bu olay onun inancının sağlamlığının açık bir görüntüsünü vermiştir." (Uğur, 1994:116). Çantay'ın özellikle yakalanma emri sonrasında kaçak hayatı yaşadığı dönemde yoğun bir kaygı ve zihinsel çatışmanın sonucu olarak intiharı düşünmüş olmasının oldukça insani bir tavır olduğu daha önce belirtmişti. Dolayısıyla, Uğur' un "inancı asla sarsılmamıştır" ifadesinin biraz abartılı bir yorum olduğu söylenebilir. En nihayetinde inancına, vatanına, davasına sadık olmakla birlikte onun insan olduğu ve zaman zaman çatışma yaşayabileceğini gözden kaçırılmış olmaktadır. Aynı şekilde "inancı asla sarsılmamıştır" ifadesinden hemen sonra intihar düşüncesini yüzeysel bir şekilde de olsa ifade etmek bu tezadı zaten göstermektedir.

Çantay'ın geçirmiş olduğu kaygı ve intihar düşüncesinin kaynaklarda yüzeysel bir şekilde değinilmiş olması veya farklı yorumlanması nasıl izah edebilir? Günümüz kültürel psikiyatri alanının önemli temsilcilerinden biri olan Kleinman bunu şu şekilde izah eder: "Hem profesyonel hem de toplum, tehdit ve korkunun denetimimiz altında olduğuna inanma ihtiyacı içindedir. Bence bu, hepimizin sıklıkla karşılaştığı, toplumsal gerçeklikteki bir çarpıklıktır... Ama kendi yaşamlarımıza, en yakın arkadaşlarımızın yaşamına, hatta eğer yeterince dürüst olmayı göze alabiliyorsak, danışanlarımıza bakarak bildiğimiz bir şey var: Tehlike ve sinirlilik bozukluğunun normatif olduğu. Normların içeriye, duygulara doğru kıvrılması anlamında, bunlar normaldir aynı zamanda. Tehlike ve sinirlilik yerel ahlaki dünyalarda toplumsal deneyimin normal koşullarıdır. Daha basit bir deyişle, diğer şeylerin yanı sıra, deneyim de tehlikeli ve sinir bozucudur" (Kleinman, 2012: 17-18). Yani tehlike ve siniri barındıran bu deneyimi dillendirmekten rahatsızlık duyarız. Aslında Çantay'ın yaşadığı deneyim buydu; tehlike karşısında insanoğlunun verdiği kaygı kökenli tepki. Kaldı ki tartışmalı olmakla birlikte bu deneyimi Hz. Peygamber'in hayatında da görmek mümkündür. Bir dönem vahiy kesildiğinde Hz. Peygamber bunalıp intiharı düşünecek hale geldiği belirtilmektedir (Buhari, Kitabı't-Tabir, 1; Hanbel, A. B., III: 325-377). Yine de bu görüşe temkinli yaklaşmak gerektiği, Hz. Peygamber'in vahyin kesilmesi ve müşriklerin eziyetleri nedeniyle bir dönem ümitsizlik, şok duygusunu yaşadığı, bu durumun kendisine ağır geldiği ifade edilmektedir (Güzel, 2012: 66).

Çantay'ın kaygı ve ölüm kaygısı yaşamasına neden olan bu zor yaşantılar ilerleyen yıllarda belirgin bir klinik tablo olarak karşımıza çıkmıştır: Zihin yorgunluğu ya da o yıllarda psikiyatrideki kullanımıyla; Nevrasteni.

4. Zihin Yorgunluğu ya da Nevrasteni

Çantay Milli Mücadele bitip, Cumhuriyet ilan edildikten sonra, 1928 tarihinde zihinsel yorgunluk teşhisi almış, emekliye ayrılmıştır. Uğur, bu süreci şu cümlelerle aktarmaktadır: "*Ne var ki yoğun çalışmaları onu hayli yormuş; yıpratmıştı. Zihin yorgunluğu hastalığına yakalandı. Bir süre İstanbul'da Mazhar Osman Bey tarafından tedavi altına alındı. Sonunda onun tavsiyesi üzerine 26 Ocak 1928'de emekliye ayrıldı. Emekli*

oluşunun ardından bir süre tarım ve ticaretle uğraştı. Ancak başarılı olamadı... Aksine, sıkıntıya düştüğü gibi bir hayli de borç altına girdi." (Uğur, 1994: 39-41). Dikkat edilirse Çantay'a zihinsel yorgunluk teşhisinin konulduğu 1928 tarihi milli mücadelenin bittiği, düşmanların bozguna uğratıldığı, Cumhuriyetin kurulduğu, ülkenin dağılma tehlikesini atlattığı zaman dilimidir. Peki, ne olmuştur da Çantay tam da artık rahatlayacağı dönemde *nevrasteni* olarak ifade edilen zihinsel yorgunluk rahatsızlığına yakalanmıştır? Bunun birkaç sebebinin olduğunu ifade edebiliriz. İlk açıklama Salecl tarafından dile getirilmektedir: "*Savaş bittikten ve tehlike azaldıktan sonra askerlerin kaygı duyguları çoğunlukla devam etmekte, hatta şiddetlenmektedir. Çeşitli savaşlara katılmış eski muhariplerin birçoğu da benzer ikilemlerle boğuşmak zorunda kalmıştır; bazı vakalarda öznenin yaşadığı çöküntü savaşa başından geçen belli bir olayla tetiklenmiş, başka vakalardaysa öznenin (onu intiharın eşiğine getirebilen) travmalarını tam olarak neyin tetiklediğini tespit etmek mümkün olamamıştır."* (Salecl, 2013: 24-25).

Volkan ise anksiyetenin oluşturduğu tepkilerden biri olarak gerilemeyi (regresyon)⁴ gösterir. Ona göre gerileme özünde kötü bir şey değildir aksine, belirli düzeylerdeki örsellenme, tehdit ya da stres karşısında verilen kaçınılmaz ve zorunlu bir tepkidir. Volkan'a göre güncel bir olay bazen kişide kaygı oluşturarak bireyde gerilemeye sebebiyet verir. Yani dış çevredeki bir olay bazen kişinin çocukluk çağındaki korku veya arzuları tekrar yeniden canlandırabilir. Dahası dini topluluk ve uluslarda birey gibi gerileme gösterebilirler. Dini veya ideolojik bir felaketten sonra genellikle toplu bir şekilde grup gerilmesi gösterirler. Felaket geçip gittikten sonra *en alt düzeyde kalma* ve hayatta kalanların *sağ kalanın suçluluğu* olarak bilinen kendini kınama ve onlarla birlikte gitme duygusunu yaşadığına tanık oluruz (Volkan, 2009: 80-81). Buradan hareketle Çantay'ın gerileme davranışının daha ilkel bir gelişim dönemi olan çocukluk yerine savaş yıllarının sıkıntılı, sancılı dönemlerine gitme şeklinde gerçekleşmiş olabileceğini düşünebiliriz. Çantay'ın gerilemesine neden olan güncel olay ne ile izah edebilir? Aslında çokça tartışılan, bazen de tartışmaktan kaçındığımız Cumhuriyet sonrası yakın tarihte sorumuzun cevabını bulabiliriz. Yeni Cumhuriyet rejiminin gerçekleştirdiği harf inkılabı, kılık-kıyafet kanunu, tekke ve zaviyelerin kapatılması ve hatta yaklaşık 18 yıl boyunca ilköğretimden üniversiteye kadar bütün eğitim kademelerinde din eğitiminin yasaklanmış olması (Ayhan, 2004: 93) güncel kaygı için yeterli cevapları oluşturabilecek nitelikte olabilir mi? Başka bir deyişle milli mücadele döneminde bütün imkânlarıyla çalışan münevverler, Cumhuriyet sonrası yönetime geçen rejim ve gerçekleştirilen inkılaplarla uyuşmamış bir nebze hayal kırıklığı yaşamış hatta bunun ötesinde rejim için tehdit olarak görülmüş, kimi idamla yargılanmış, kimileri ise hafiyeler aracılığıyla takip altında tutulmuşlardır. Yani mevcut politik güçle sorun yaşamış, yeri geldiğinde baskıya maruz kalmışlardır. Mevcut siyasi yönetim, politik güçle uyum içinde olmama, baskı görme ciddi bir kaygının nedeni olabilir mi? Kleinman, bunun mümkün olabileceğini şu satırlarla ifade etmektedir: "1980'lerde araştırma faaliyetlerini birlikte sürdürdüğüm meslektaşım ve eşim Joan Kleinman'la

4) Gerileme (Regression): Bireyin bulunduğu gelişim döneminden daha ilkel bir gelişim dönemine, davranışlara dönmesi. Kaygının giderilmesi için kullanılan bir savunma mekanizmasıdır. Detay için bkz. Zimbardo, (1979: 483).

birlikte Çin'deki kültür devrimi sırasında ciddi travmalar yaşamış olan aydınlar, politik kadrolar ve işçilerle görüşmeler yapmış, bu arada sinirsel yıpranmışlık, nevrasteni şikâyetlerini dinlemiştik. Şikâyetler daha da ayrıştırılmış, baş dönmesi, bitkinlik ve ağrı hissedildiği de belirtilmişti... Bu dehşet döneminde söz konusu yakınmalar ortak ve gizli bir tarih oluşturuyordu. Tedirgince yaşanan sinirlilik, kendilikleri, bedenleri ve ilişkileri parçalayan muazzam bir politik güç tarafından sarsılmış olma duygusu yaratmıştı kişilerde. *Baş dönmesi*, politik ve toplumsal devrimin çalkantıları arasında yaşanan iç ve dış yön kaybını birbirine bağlamaktaydı; *bitkinlik*, tükenmiş kolektif ve kişisel kaynakların birbirine bağlı yaşantıların dışavurumuydu; *ağrı* ise hem toplumsal hem de bireysel bedende hissediliyordu. Kültür devrimi kolektif güvenliği, kişisel konumları, ilişkiler, kaynakları ve yaşamları tehdit etmişti. Tehlike ve sinirlilik aynı anda hem ilişkiler ağında hem de beden-kendilikte patlayan travmatik süreçleri betimlemektedir" (Kleinman, 2012: 16-17).

Bütün bu süreçleri Çantay ve yaşadığı döneme uyarlayacak olursak; öncelikle onun 1928'de Mazhar Osman'a hangi psikolojik yakınmalarla gidip, nevrasteni teşhisini aldığı tam olarak bilmiyoruz. Acaba belirtiler arasında sinirlilik, bitkinlik ve ağrı hissetme gibi nevrastenin temel belirtileri var mıydı? Muhtemelen vardı ki bu teşhis konulmuştu. İleride değinileceği gibi hayatının sonuna kadar sinirlilikten yakınmış olması bu belirtinin varlığını göstermektedir. Değnilmesi gereken bir diğer nokta ise; "Tedirgince yaşanan sinirlilik, kendilikleri, bedenleri ve ilişkileri parçalayan muazzam bir politik güç tarafından sarsılmış olma duygusu yaratmıştı kişilerde," ifadesinin Çantay'da geri çekilmeye neden olmuş olmasıdır. İhtimal ki Mazhar Osman tarafından emeklilik tavsiye edilmiş ve toprağın negatif enerjiyi çekmesi bilgisinden hareketle tarımla uğraşması tavsiye edilmiş olabilir. Politik güçle uyuşmama, yapılan uygulamaları doğru bulmayıp sorun yaşama sadece Çantay için değil aynı dönemde yaşamış çok yakın arkadaşı Ersoy ve Yazır'da da benzer şekilde tezahür etmiştir. Örneğin Yazır Cumhuriyet'in ilanından sonra, Damat Ferit Paşa hükümetinde görev yaptığı gerekçesiyle İstiklal Mahkemesinde gıyaben yargılanmış, İstanbul'dan alınarak Ankara'ya götürülmüş ve kırk gün tutuklu kalmıştır. Ancak mahkemede ki davada beraat kararı verilmiş olmasına rağmen çok içerleyen Yazır İstanbul'a dönmüş, evine kapanıp adeta inzivaya çekilerek ömrünün sonuna kadar namaz için camiye gitmek haricinde dışarı çıkmamıştır (Karamustafa, 2000: 289-290).

Bir diğer örnek Mehmet Akif Ersoy'la ilgilidir. Milli marşımızın yazarı Akif, 20 yıllık memuriyet ve üç yıllık mebusluk yapmış olmasına rağmen yeni rejim tarafından emeklilik verilmesi şöyle dursun peşine polis hafiyeleri takılıp takip ettirilerek adeta memleketi terk etmesi için zorlanmıştı (Düzdağ, 2009: 4). Akif, Neyzen Şefik Kolaylı'ya Mısır'a gidiş nedenini şu cümlelerle anlatıyordu: "Arkamda polis hafiyesi gezdiriyorlar. Ben vatanımı satmış ve memleketine ihanet etmiş adamlar gibi muamele görmeye tahammül edemiyorum ve işte bundan dolayı gidiyorum" (Düzdağ, 2009: 15). Anlatıldığına göre Akif, son zamanlarda gittikçe yalnızlaşmış adeta inzivaya çekilmiş, şehirde dolaşmaktan, kalabalıktan ve insanlardan çok sıkılır olmuştur (Düzdağ, 2009: 35). Milli şairimizin son anları ise ayrı bir dram niteliğindedir: "Artık odasından bile dışarı çıkamıyordu; yavaş yavaş eriyor, bütün hayatı gözlerinde toplanarak her gün biraz daha vücudundan düşüyordu.

Yanında şimdi Kur'an okuyorlardı, aradan beş dakika geçmedi. Onu Besmele'yle kaldırıp Besmele'yle yatan, öldükten sonra yüzünü açıp açıp öpen ve daha sonra her pazar, mezarına giderek rast geldiği fakire Kur'an okutup para veren hasta bakıcısı Rus kadını ağlaya ağlaya geldi..." (Derman, 2011: 184).

Ruhbilim'de ruhsal gerginlik ve yaşanan travmalar artığında bu gerginlikler bir süre sonra bedensel belirtiler dönüşür ki buna *psikosomatizasyon* denmektedir. Çantay'ın yaşadığı sinirlilik, baş dönmesi, ağrılar, bitkinlik belirtilerini içeren zihinsel yorgunluk ya da nevrasteni rahatsızlığı *psikosomatizasyonun* ifadesi olabileceği gibi toplumsal beden, düşüncenin, tarihin, kültürün travma ve tehdit yaşamasına bağlı olarak ortaya çıkan *sosyosomatik* belirtilerden de söz edilebilir. Psikopatoloji, hastanın yerel dünyası doğru analiz edildiğinde anlaşılabilir hale gelir. Patolojilerin temelinde ahlaki, tıbbi ve politik boyutlar birbirilerini etkileyen bütünlük içerisindedir. Patolojiyi bu bağlamda ele aldığımızda ve gündelik yaşamın tehditlerini de eklediğimizde patolojinin *sosyosomatik* bağlantısının olduğunu görebiliriz (Kleinman, 2012: 17). *Psikosomatizasyon* ve *sosyosomatizasyonun* bu etkilerini Akif'in son dönemlerinde görmek mümkündür. Abdülvehhab Azzam: "Akif'i Hilvan'da veya Edebiyat fakültesinde daima görüyor, buluşmalarımız fasilasız devam ediyordu. Kendisi kuvvetli, sıhhatli görünüyordu. Birdenbire hali değişti. Zayıflamaya başladı. Sıkıntısı ve hüznü artıyordu. Vaziyetini sorunca eski bir hastalığının nüksettiğini söylüyordu... Vaziyeti değişiyor, mütemediyen değişiyordu. Tanınmayacak hale gelmişti. İçimiz sızlıyordu" (Düzdağ, 2009: 75-76).

O halde konunun başında sorduğumuz ve Akif için de geçerli olan; Peki, ne olmuştur da Çantay tam da artık rahatlayacağı dönemde o günün psikiyatrik alan yazınında *nevrasteni* olarak değerlendirilen zihinsel yorgunluk rahatsızlığına yakalanmıştır? sorusuna geri dönebiliriz. Yalom, bu sorunun cevabını şu şekilde açıklar: "*Hastalık daha çok, zararlı etkenle ona direnen beden arasındaki dengesizliğin bir sonucudur. Başka bir deyişle, zararlı etkenler vücutta her zaman bulunurlar -tıpkı stres gibi- yaşamdan ayrılmazlar ve bütün bireylerle karşılaşılır. Bir insanın klinik bir hastalık geliştirip geliştirmeyeceği vücudunun bu etkene karşı direncine (yani bağışıklık sistemi, beslenme ve yorgunluk gibi faktörlere) bağlıdır: Direnç düştüğünde, zararlı etkenin gücü ve yapısı değişirse de, hastalık gelişir. Bu nedenle, bütün insanlar kararsız bir durumda bulunurlar, ama bazıları bununla başa çıkabilir; psikopatoloji, yalnızca stresin varlığına ya da yokluğuna bağlı değil stresin her zaman ve her yerde var olmasıyla bireyin savunma mekanizması arasındaki etkileşime bağlıdır"* (Yalom, 2000: 26-27).

Çantay ve Ersoy'un gerek İstiklal Harbi döneminde ve gerek sonrasında yaşamış oldukları yoğun kaygı ve strese bağlı olarak vücut dirençlerinin zayıfladığını, yorgun düştüklerini belirtebiliriz. Her ikisinin de yaşadığı geçmiş olaylar onların şimdiki belleklerini etkilemekte, geçmişteki nihai kaygılarıyla şu anki yüzleşmeden dolayı gerilim oluşturmaktadır. Bir anlamda geçmiş yaşantılar şu an tarafından yeniden yapılandırılırlar (Yalom, 2000: 23,551). Bir başka deyişle sahip olduğumuz kaygı ve patolojiler her zaman içinde bulunduğumuz zaman dilimi ile açıklanamaz. Bazen, geçmişte yaşanan ciddi travmatik yaşantıların oluşturduğu temel kaygılarla sonradan da yüzleşebiliyoruz. Genel-

likle bu yüzleşmeler oyalanmalar ve yoğunluğun bittiği Yalom'un *paranteze alma* dediği, kişinin hayatıyla ilgili düşünmeye, muhasebesini yapmaya başladığı zaman dilimlerinde ortaya çıkmaktadır. Buna bağlı olarak psikopatolojinin Çantay'da nevrasteni, Ersoy'da ise fiziki hastalık ve yorgunluklar, çökkünleşme, içe çekilme yani kısmi bir yalıtım şeklinde oluştuğunu görmekteyiz. Frankl, konu ile bağlantılı olarak, "bir insanın ruhsal durumuyla vücudun bağışıklık durumu arasında ne kadar yakın bir ilişki olduğunu bilenler, umut ve cesaretin birden bire yitirilmesinin öldürücü bir etkisinin olabileceğini anlayacaktır," (Frankl, 1995: 73) değerlendirmesini yapmaktadır. Frankl, aynı zamanda varoluşsal anlam istemi engellendiğinde nevrozların ortaya çıkabileceğini belirterek vücut direncinin düşmesinin yanında nevrozların da baş gösterebildiğini ifade etmektedir (Frankl, 1995: 91).

Elbette Çantay'ın geçirmiş olduğu kaygı kaynakları bu kadar güçlü olan zihinsel yorgunluk, rahatsızlığı basit bir psikopatoloji sorunu değildir. 1928'de teşhisi konulan bu hastalığın yıllar sonra halen devam ettiğini kendi yazdığı *Kara Günler ve İbret Levhaları* kitabına bakarak anlayabiliyoruz: "Oğlum (Murşid)'in isteğiyle bir şema halinde yazıp Balıkesir (Türk Dili) gazetesinin 18, 19, 20, 21, 24, 25; 26, 27 ikinci kanun (Ocak) 1939 tarihli nushalarında neşrettiğim bu yazıları..." Teab-ı dimaği hastalığından henüz kurtulmaya başlamışdım. Yıprak hafızamı biraz derleyip topladım." (Çantay, 1964: 3-5). Bu ifadelerden anladığımız kadarıyla Çantay'ın 1928'de teşhisi konulan rahatsızlığı 1939 da devam etmektedir ve hatta kitabın yayın tarihini dikkate alırsak (1964) muhtemelen o yıllarda da rahatsızlığından muzdarip olduğunu görürüz. Hatta Hayrettin Karamanın paylaştığı bir anısında rahatsızlığının izlerine yine rastlıyoruz: "Bu vesile ile merhum Çantay'ın, bir bayram ziyaretimde anlattığı "kitapla ilgili bir hatıra" (Hücutüllahilbâliğa) okurlarımla paylaşmaya layık olsa gerekir; merhum şöyle anlatmıştı: 'Kitabı tercüme ederken aynı zamanda içinde geçen hadisleri kaynaklarından bulmak, karşılaştırmak ve yerlerine işaret etmek istiyordum. Yazarın Tirmizî diye kaynak verdiği bir hadisi saatlerce aradım, bir türlü bulamadım (o zaman el-Mü'cem... gibi yardımcı kitaplar da yok), bu sırada bir asabiyet bunalımı geçirdim (merhum daha önce bir asabî rahatsızlık geçirmişti), Tirmizî'yi fırlatıp attım, kitabı tercüme etmekten vazgeçtim kendimi de sokağa attım. Aşağı yukarı bir hayli dolaşıp sakinleştikten sonra takımı tezgâhı toplamak üzere odama geldim, Tirmizî'yi atınca açık vaziyette yere düşmüştü, kaldırmak üzere eğilince kendiliğinden açılmış olan sayfanın başında aradığım hadisi görüverdim, heyecandan ürperdim, tüylerim dikenlendi, pişman oldum ve bu heyecanla tekrar tercümeye döndüm'" (<http://yenisafak.com.tr/arsiv/2003/haziran/29/hkaraman.html>). Hastalığının bu kadar uzun sürmüş olması hastalığın kökeninin fiziksel değil psikolojik olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Aynı zamanda basit, sıradan bir psikolojik tablo olmadığını da göstermektedir.

Sonuç

Varoluşçular, yaşadığımız hayatın gerçekleriyle başa çıkmanın; kaygılı gerçek veya inkâr olmak üzere iki yolu olduğunu ancak her ikisinin de hoş olmadığını belirtirler (Yalom, 2000: 27). Ne Çantay, ne Ersoy, ne de Yazır hayatın zalim gerçeklerine karşı inkâr

mekanizmasını kullanmamışlardır. Aksine kaygılı gerçekle karşı karşıya kalmışlardır. Ancak, kaygılı gerçeğe yönelik savunma mekanizmalarının farklılaştığını görmekteyiz. Çantay'da zihinsel yorgunluk, Ersoy'da yüzleşmeme, kaçma, içerleme ve Yazır'da ise yalıtma şeklinde farklı bireyselleşmiş tarzlarda ortaya çıkmıştır.

Çantay'ın yaşadığı zor şartları, hayat olaylarını göz önünde bulundurarak onun geçirmiş olduğu zihinsel yorgunluk, nevrasteni, kaygı bozukluğu ya da adına her ne dersek diyelim onu hasta olarak düşünmemizi gerektirir mi? Hayır, çünkü psikoterapi bireyin sosyal, kültürel ve tarihi gerçekliğinden başka bir deyişle, yerel dünyasından soyutlanıp sadece onun psikolojik semptomlarına odaklandığı zaman başarılı olamaz. Denilebilir ki zihinsel yorgunluğu, geçirmiş olduğu bütün zorluklara karşı ruhunun haklı olarak vermiş olduğu bir tepkidir. Bu tepki Ersoy'u Mısır'a götürüp yalnızlık içerisinde yaşamasına, *psikosomatizasyonun* etkili olduğu bedensel, fiziki arazlar geliştirmesine, toplumsal sorunları ruh hallerine bağlama anlamında kullanılan *psikolojikleştirme* tepkisini göstermesine yol açan tepkiydi. Yine bu tepki, Yazır'ı ömrünün sonuna kadar evine hapseden, yalıtılmaya neden olan tepkiydi. Ve nihayet bu tepki Ferid Kam'ın iç dünyasında çatışmalara yol açıp, korku içerisinde başını göstererek "Hanım! Burada kıyametler kopuyor; korkuyorum, korkuyorum, korkuyorum,.. " (www.milligazete.com.tr), dedirten tepkiydi.

Sözünü ettiğimiz bu müstesna insanların her biri öfkelerinin politik kaynaklarını doğru tespit etmiş ama çeşitli nedenlerle dillendirmekten kaçınmış kimselerdi. Bu insanlar her türlü baskı ve dayatmayı kabul edip, işlerine bakan, toplumsal, siyasi meseleleri kendilerine dert edinmeyen sıradan insanlar gibi yaşasalar mı muhtemelen bu sorunları da yaşamayacaklardı. Ancak toplumsal meseleleri dert edinen, bunu iç dünyalarında yoğuran, yani psikolojikleştiren bu aydınlar ahlaki, toplumsal ve politik boyutların ayrıştırılamaz olduğunun da farkındalardı. Bir anlamda varoluşçuların da ifade ettiği gibi tamamen özgür değillerdi. İnsan koşullardan özgür olmamakla birlikte bu koşullar konusunda tavır almakta kısmen özgürdür (Frankl, 1994: 39). Bu kısmi özgürlük sorumluluğu da beraberinde getirir. İnsan kendi dünyasından, hayat tarzından, seçimlerinden ve hareketlerinden tamamen sorumludur ve bunların yazarıdır. İnsan durumun sorumluluğuyla yüzleşerek özgürlükle ürkütücü bir şekilde karşı karşıya kalır (Yalom, 2000: 20, 359). Klasik psikanaliz semptomu; kişinin kendisine karşı sorumluluğuyla bağdaştırır. "Çünkü semptom öznenin gücüdür, ona kendi varoluşu hakkındaki 'sorumluluğuna' yeniden kavuşabilmesinin yolunu açar." (Parman, 2006: 72). Bu sorumluluk her şeyi dillendirmenin toplum için ciddi bir risk ve bölünmeye neden olacağı endişesini de taşımaktadır. Sözün özü, "Hür değildir" diyordu Cahit Zarifoğlu: "ya da şöyle söyleyeyim, başıboş değildir. Her şeyi yayınlamayız. Ne der Mevlana, 'Daha diyeceklerimiz vardır ama aklın sürçeceğinden korkarım.' Bu terbiye vardır bizde. İnsana ve zamana karşı duyulan sorumluluktur bu. Goethe'nin *Genç Werther'in Acuları*'ni yazarak o zamanlar geçirdiği ruh buhranından kurtulduğunu yazar edebiyat tarihleri. N'olmuştur sonra? O devirde bu eseri okuyup çok insan canına kıymıştır." (Zarifoğlu, 2006: 37). Şair, edip, edebiyatçı, filozof olan bu hassas ruhlar yaşanılanlara dair çok şey söyleyebilirlerdi. Üstelik sözün en güzelini de söylemeye muktedirlerdi. Ancak susmayı tercih ettiler. Dillerinin döndüğü kadar sustular. Ülkenin, ülke insanının birliği, bekası için sustular. Bize düşen ise; özgürlüğümüzü borç-

lu olduğumuz bu münevverlerin yaşamış oldukları güçlüklerin, sıkıntıların, hastalıkların hangi saiklerle ortaya çıktığını anlamlandırıp, izah etmektir. Psikobyografi'nin sınırlı bir tarzı denebilecek bu çalışma ile Çantay'ın ölüm düşüncesi ve zihinsel yorgunluğu değerlendirilmiştir. Bu alanda çalışma yapacak araştırmacılar için bir fikir niteliği taşıyabileceği ümidi gözetilmektedir. Aynı zamanda benzer çalışmaların bir vefa borcu düşüncesiyle Ersoy ve Yazır gibi birçok münevverimiz için yapılması gerektiğini, bununla ilgili ciddi bir eksikliğin olduğunu da belirtmemiz gerekiyor.

Kaynakça

- Anderson, William, James, "Psikobyografinin Metodolojisi", Çev. Gökhan Kağncı, *Tarih Okulu Dergisi*, İzmir, 2010, S. 7, s. 77-97
- Ayhan, Halis, *Türkiye'de Din Eğitimi*, İstanbul: Dem yay., 2004.
- Beyazyüz, Murat, *Cemil Meriç'in Psikolojisi*, Ankara: Aşına Kitaplar Yayınları, 2007.
- Blankenship, Kelly, M., *Anxiety Disorders*, (In Psychiatry Of Intellectual Disability: A Practical Manual), Ed. Julie, P., Gentile, Wiley-Blackwell Inc., NJ, USA. 2012.
- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Ankara: Sanat Yay., 2000.
- Buhari, *Kitabu't-Tabir*, Trs.,1
- Çantay, Hasan Basri, *Kara Günler ve İbret Levhaları*, İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1964.
- Çetin, Özer, "Hasan Basri Çantay'ın Kişiliği", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır, 2010, C. 12, Sayı: 2, 1-31
- Derman, M., Uğur, *Ömrümün Bereketi*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2011.
- Düzdağ, M. Ertuğrul, *Mehmed Akif Mısır Hayatı ve Kur'an Meali*, 3. Baskı, İstanbul: Şule Yay., 2009.
- Frankl, Victor, *Duyulmayan Anlam Çılgılığı*, (Çev. Selçuk Budak), Ankara: Öteki Yay., 1994.
- Frankl, Victor, *İnsanın Anlam Arayışı*, (Çev. Selçuk Budak), Ankara: Öteki Yay., 1995.
- Freedheim, D., K., Weiner, İ., B., *Handbook Of Psychology*, Volume 1, New Jersey: John Wiley And Sons Inc., 2003.
- Freeman, Arthur, *Encyclopedia of Cognitive Behavior Therapy* / Ed. By Arthur Freeman, Springer Science, Inc., New York: Business Media, USA, 2005.
- Freud, Sigmund, *Inhibitions, Symptoms And Anxiety*, Ed. by: Alix Strachey, Alan Tyson, London: The Hogart Press, 1959.
- Freud, Sigmund, *Civilization and Its Discontents*, Ed. By: James Strachey, New York: Norton Company Inc., 1962.
- Freud, Sigmund, *Uygurluk, Din ve Toplum*, Çev. Selçuk Budak, Ankara: Öteki Yay., 1995.
- Güzel, Ahmet, *Mim Ha Mim Dal*, (Siret-i Nebi), Konya: Kitap Dünyası Yay., 2012.
- Hanbel, Ahmed B., III, 325-377

- Hökelekli, Hayati, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, İstanbul: DEM Yay., 2008.
- Hökelekli, Hayati, *İslam Psikolojisi Yazıları*, İstanbul: DEM Yay., 2009.
- Işık, Emin, "Çantay, Hasan Basri", *DİA Maddesi*, <http://www.islamansiklopedisi.info/s>, 1993, 218-219.
- Karaca, Faruk, *Ölüm Psikolojisi*, İstanbul: Beyan Yay., 2000.
- Karamustafa, Ahmet, T., "Yeni Bir Felsefesi Arayışı ve Elmalılı Hamdi Yazır", *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi*, No: 33, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000, 289-295.
- Kelly, M., Blankenship, *Anxiety Disorders*, (In Psychiatry Of Intellectual Disability: A Practical Manual), Ed. Julie, P., Gentile, Wiley-Blackwell Inc., NJ, USA, 2012.
- Kleinman, Arthur, "Tehlike, Sinirlilik ve Etnografi", *Kültür ve Ruh Sağlığı İçinde*, Çev. Sabir Yücesoy, İstanbul: Metis Yay., 2012, 15-33
- Kleinman, Joan, "Çin'de İntihar ve Toplumsal Acılar", *Kültür ve Ruh Sağlığı İçinde*, Çev. Sabir Yücesoy, İstanbul: Metis Yay., 2012, 227-240.
- May, Rollo, *Varoluşun Keşfi*, Çev. Aysun Babacan, İstanbul: Okuyanıs Yay., 2012.
- Nursi, Bediüzzaman, S., *Tarihçe-i Hayat*, 5. Baskı, İstanbul: RNK Neşriyat, 2008
- Öztürk, Orhan, *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları*, 5. Basım, Ankara: Hekimler Yayın Birliği, 1994.
- Parman, Talat, "Bugün Psikanalizi Tartışmak", *Cogito Dergisi*, 2006, S. 49, Kış, YKY Yay., İstanbul, 67-75.
- Salecl, Renata, *Kayı Üzerine*, Çev. Barış Engin Aksoy, İstanbul: Metis Yay., 2013.
- Thackery, Ellen & Harris, Madeline, *The Gale Encyclopedia of Mental Disorders, volume 1*, The Gale Group, Inc, USA, 2003.
- Turkington, Carol, *The Encyclopedia Of The Brain And Brain Disorders*, Second Ed., New York: Fact On File Inc., 2002.
- Uğur, Mücteba, *Hasan Basri Çantay*, Ankara: TDV Yay., 1994.
- Volkan, D., Vamık, *Körü Körüne İnanç*, Çev. Özgür Karaçam, 2. Baskı, İstanbul: Okuyanıs Yay., 2009.
- Yalom, İrvin, *Varoluşçu Psikoterapi*, Çev. Zelih İyidoğan Babayiğit, İstanbul: Kabalcı Yay., 2000.
- Zarifioğlu, Cahit, *Konuşmalar*, İstanbul: Beyan Yay., 2006.
- Zimbardo, Philip, G., *Psychology and Life*, Tenth Edition, USA: Scott, Foresman and Company, 1979, s. 483.
- http://www.milligazete.com.tr/haber/Basini_yastiga_koydugunda_meleklerin_usustu-gu_munevver/206925 . 25.03.2015'te alınmıştır.
- <http://yenisafak.com.tr/arsiv/2003/haziran/29/hkaraman.html>.25.03.2015'te alınmıştır